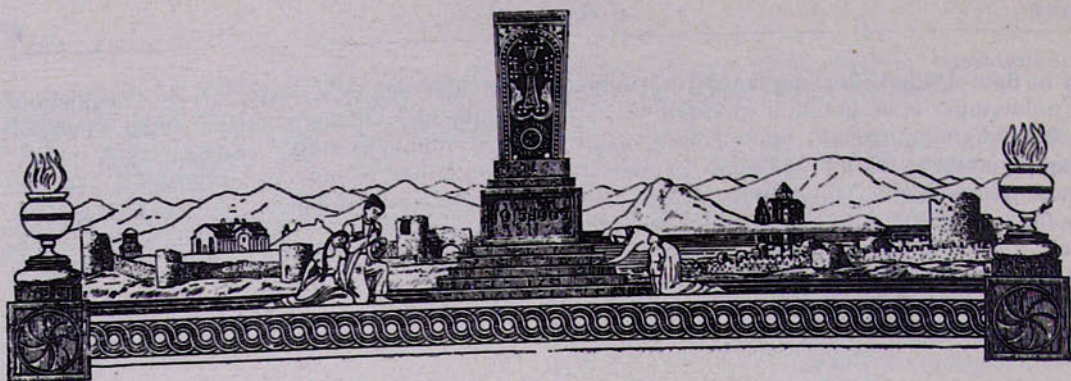




Ծ. Մ. ՄԿՐՏՁՅԱՆ

ՄԱՐՏԱԿԵՐՏԻ ԾՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ*

ԽԱՉԽԱՐԵՐ՝ ԿԵՆՑԱՂԱՅԻՆ ԲԱՐՁՐԱ-
ՔԱՆԴԱԿՆԵՐՈՎ. Արցախական աշխարհի
խաչքարերը՝ հիշատակարան-հուշարձան-
ները, սփռված են ամենուրեք, եկեղեցիների
քակերում, ճանապարհների հատման վայ-
րերում, հին բնակավայրերում, գերեզմանա-
տներում... Դրանց մեծամասնությունը
կանգնեցված է հատուկ նպատակով, եկե-
ղեցիների կառուցման և վերանորոգման
առնչությամբ, վանքերին, եկեղեցիներին
գյուղեր, կավածներ նվիրելու կապակցու-
թյամբ: Բազմաթիվ խաչքարեր են ագուց-
ված եկեղեցիների, մատուռների և այլ շեն-
քերի պատերի մեջ: Այդ տեսակետից հիշա-
տակության արժանի են Խաթրավանքի,
Դադի վանքի, Կոշիկ անապատի և այլ հու-
շարձաններ, որոնց պատերի մեջ տեղադր-
ված են տասնյակ խաչքարեր:

10—13-րդ դարերում, խաչքարերի ար-
վեստի ծաղկման փայլուն շրջանում, կեր-
տած այս փոքրիկ հուշարձանները ժողովրդ-
ական զարդաքանդակների հիանալի
նմուշներ են համարվում, հատկապես
Ուրախք, որոնց վրա քանդակված են հեծ-
յալներ, երկրագործական ու որսորդական
գործիքներ, կենցաղային իրեր և հագուստի
տեսակներ: Նրանց արժեքն ավելի է մեծա-
նում առանձնապես Ուրախքում, որ այդ բարձ-

րաքանդակները սովորաբար ուղեկցվում են
ոչ պակաս հետաքրքիր արձանագրությու-
ններով: Հ. Օրբելին, նկարագրելով Խաչենի
տաանները խաչքարերի մոտիվները, գալիս
է այն եզրակացության, որ «մարդկանց
պատկերներով խաչքարեր առաջին անգամ
հայտնաբերվել են Հայաստանի այն մա-
սում, այն է՝ Խաչենում, ուր առհասարակ
սիրված զբաղմունք է բարձրաքանդակնե-
րով նախշել-դրվագել, ուր տաճարների պա-
տերին Հայաստանի մյուս վայրերում սո-
վորական խմբերից զատ պատահում են
բարձրաքանդակման բավականին մեծ տե-
սարանները»¹⁷:

Խաչենի տաղանդավոր վարպետների
անսպառ եռանդի ու ջանքերի շնորհիվ ար-
դեն շատ սովորական դարձած բուսական
ու երկրաչափական մոտիվները զուգորդվել
են կոնկրետ կյանքից վերցված թեմատիկ
բարձրաքանդակների հետ և ավելի հետա-
քրքիր են դարձել այդ մոտիվների բազ-
մազանությունը, նրանց կատարման տեխ-
նիկայի նրբությունը, դասավորման մեծ ճա-
շակը և, իհարկե, իմաստավորված բովան-
դակությունը:

Այստեղի խաչքարերի վրա պարզ երևում
են միջնադարում ապրած հայ գեղջուկն իր
հագուստ-կապուստով, հոգևորականներն՝

* Ծարուհաված «Էջմիածին» ամսագրի 1976
թվականի № Բ-ից:

¹⁷ Ի. Ա. Օրբելի, Избранные труды, Ереван,
1963, стр. 196.

իրենց տարագով, հատկապես զինվորները՝ զինավառության բոլոր մանրամասներով: Խաչենցի ռազմիկների «պատկերները առանձնապես հետաքրքիր են այն պատճառով, որ հանդիսանում են վաղ մոնդրական դարաշրջանի հայ զինվորության առաջին եզակի պատկերները՝ վերցված ուղղակի կյանքից»¹⁸:

ԽՈՒՍԱՆԱՔԵՐՈՂ ամրոցը եղել է Հասան-Ջալալյան մեծահամբավ իշխանական տոհմի վարչական կենտրոնը: Գտնվում է Գանձասարից հարավ, Խաչենագետի աջ ափին, մի բարձր անտառապատ բլրի գագաթին: Արցախի պատմության մեջ այն հայտնի է «Խախանաքերո»¹⁹, «Խոյական բերդ»²⁰ անուններով, հետագայում կոչվել է նաև «Դարպասներ»²¹:

Կեչառիսի վանքի վերակառուցման առթիվ Հասան-Ջալալյան իր քանդակած արձանագրության մեջ իրեն կոչել է «տէր Խոյախանաքերոյ»: Միշտ է, Խոյախանաքերոյի տերերն ունեն նաև ուրիշ հռչակավոր բերդամրոցներ, ինչպես Հավթախաղաղը կամ Կաչաղակաքերոյը, Քոյատակ և Պատարա գյուղերի միջև, մի բարձր ու անմատչելի ժայռի վրա, Ջրաքերոյը՝ Թարթառի ափին, Դեղտ, Միրանաքար օժանդակ բերդերը՝ դարձյալ Խաչենագետի աջ ափին: Սակայն, ինչպես նշվեց, Խոյախանաքերոյն էր իշխանանիստը, և Խաչենցի պալատներն իրենց տիրապետությունը շեշտում էին այս բերդի անունով. «տէր Խոյախանաքերոյ»՝ նշանակում էր «Խաչենցի իշխան»²²:

Գանձասարի շրջակայքում գտնվող այս բերդերը վտանգի դեպքում հզոր վահան էին դառնում հռչակավոր վանքի և երկրամասի պաշտպանությունը կազմակերպելու համար:

Երբեմնի բարեշեն ամրոցից մնացել է «մի ընդարձակ շինություն...—անցյալ դարի վերջին գրել է Մ. եպիս. Բարխուդարյանը.—որ իր մեջ ունի շատ սենեակներ մի քանակի պարսպի մեջ: Ջալալ Դոլայի ապարանիս մեջ առելի ուշագրա է ընդունարանն և մի այլ սենեակ, որք ներկայացնում են ժամանակին ճարտարապետության և ճաշակին ոճը: Բարձրաշեն, ամրապատ, թաղակապ և գեղեցկատես են սենեակներս: Թաղերի տակ շարուած են վայելուչ և բարակ խոյակներ, որոնց վերայ դարձրած ապա թաղերը կամարների վերայ, որք չեն

քարի ազնի տեսակիցն են, համակ սրբատաշ: Առհասարակ սակաւ են լուսամուտներն և փոքր...»²³:

Բերդի ներսում, ալերակ պալատից մի քանի մետր հեռու, կողք-կողքի կառուցված են երկու եկեղեցի: Սրանք միջին մեծությամբ բազիլիկաներ են, որոնցից հարավայինին կից է փոքրիկ գավիթ-սրահը, իսկ մյուսը արևմտյան կողմից ունի փոքրիկ շինություն՝ լրիվ փլված վիճակում:

Նույն ոճի և մեծությամբ, նույնիսկ նույն դիրքում գտնվող երկու եկեղեցիներ կան այստեղից ոչ այնքան հեռու, Խաչենագետի ձախ ափին, «Քյարխանի հարթ» հնավայրում: Միջնադարյան գյուղատեղին, որ կոչվում է նաև Պատավաճոր, բռնում է ահագին տարածություն: Հիմնովին ալերակ գյուղատեղիի շրջակայքում ընդարձակ գերեզմանատուն է՝ խաչքարերով և 12—13-րդ դարերի արձանագրված տապանաքարերով:

1180, 1183, 1228 թվագրություններ ունեցող խաչքարերի վրա պատկերված են հեծյալ և հետիոտն ռազմիկներ, ձեռքներին՝ նետ ու աղեղ և հիզակներ, գլխներին՝ սաղավարտ և երկար չուխաներ: Խաչքարերից մեկի վրա կնոջ քանդակ կա իր դարաշրջանի տարագով: Գիտության համար հույժ ուշագրավ այդ բարձրաքանդակները կարևոր աղբյուրներ են հանդիսանում Արցախի միջնադարյան պատմության համակողմանի ուսումնասիրման համար:

ՀԱՎԹԱԽԱՂԱՎ ՎԱՆՔԸ կոչվում է նաև Հավոցպտուկ և գտնվում է Գանձասարից մոտ 5 կիլոմետր դեպի հարավ, մի բավական բարձր լեռան գագաթի վրա: Վանքի համալիրը հիմնականում բաղկացած է մի ոչ մեծ եկեղեցուց, գավթից և մեկ ուրիշ փոքր եկեղեցուց: Շրջակայքում նկատվում են շինությունների հետքեր: Եկեղեցու արևելյան մասում, բլրակներից, տարածվում է գերեզմանոցը՝ զանազան ձևերով մշակված կենցաղային ու երկրաչափական քանդակներ ունեցող տապանաքարերով: Մեկ ուրիշ գերեզմանոց էլ գտնվում է քիչ հեռու, Գանձասարի ճանապարհի վրա:

Հարավային եկեղեցու խորանի ճակատակալ քարերի վրա պահպանվել է 9 տողանոց շինարարական արձանագրություն. «Թիվն ՈԶԲ էր: Յիշխանութեան Հասանայ որդոյ Վախտանգայ եւ ամուսնոյ նորա Մամբանայ եւ տէր Յոհան քվերորդի տէր Գրիգորոյ եւ Գևորգ եղբարորդի եւ այլ միաբանքս շինեցաք եկեղեցիքս ի փրկութիւն հոգոց մերոց և յիշատակ ծնողաց մերոց...»²⁴:

¹⁸ Մ. Ա. Օրբելի, նշվ. աշխ., էջ 196:

¹⁹ Կ. Գանձակեցի, էջ 269:

²⁰ Գարեգին արքեպս. Հովսեփյան, Խաղթակյանք, 1969, էջ 317:

²¹ Բ. Ոլուբարյան, նշվ. աշխ., էջ 117:

²² Նույն տեղում:

²³ «Արցախ», էջ 181:

²⁴ «Արցախ», էջ 182:

Ըստ արձանագրության եկեղեցին կառուցվել է 1233 թվականին, Հասան-Ջալալ Դոլայի իշխանության օրոք:

Եկեղեցին փոքր է, ուղղանկյուն հատակագծով, ծածկը թաղակապ է, պատերը շարված են անմշակ կրաքարերով:

Մեծ եկեղեցին և գավիթը փլված են, ընկղմված խոտերի և թփերի մեջ:

ՎԱՃԱՌ.—Այս անունով ավերակ գյուղաքաղաքը գտնվում է Գանձասարից արեւելք, Ծմակահող գյուղի արևելյան մասում, համանուն գետակի ձախ ափին: Ավերակները, միջնադարյան քաղաքատիպ ավանին հատուկ տնատեղերի, խանութների, արհեստանոցների և եկեղեցիների մնացորդներ են:

Թեև գյուղաքաղաքի հիմնադրման ստույգ թվականը հայտնի չէ, բայց ենթադրվում է, որ այն քարգավաճման է հասել 12—13-րդ դարերում, հատկապես խաչենի տեր Հասան-Ջալալի օրոք:

Առաջին արձանագրությունը, որ պատմում է Հասան-Ջալալի կառուցողական գործունեության մասին, պահպանվել է այստեղ, նրա տոհմին պատկանող այս ավերակներում: «Ես Հասան՝ որդի Վախտանգայ և Խորիշահի, տեր խաչենոյ, շինեցի գաւորք եկեղեցիս... ՈՀԸ (1229)»²⁵: Ապա գալիս են նրա կանգնեցրած գեղեցկաքանդակ խաչքարերը նույն Վաճառում, որոնք թվագրվում են մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանով և բացառիկ նշանակություն ունեն այն տեսակետից, որ իրենց վրա կրում են ժամանակի աշխարհիկ դրոշմը:

Ոչ պակաս ընդարձակ տարածություն է բռնում Վաճառի գերեզմանատանը, որի մեջ սրբատաշ չեչ քարով կառուցված է մի եկեղեցի: Եկեղեցու հարավային կողմում գրեթե պատկից շինված է մի երկհարկանի փոքր մատուռ, նույնպես մշակված, հրդկված քարից:

Եկեղեցին թաղածածկ դահլիճի հորինվածքով բազիլիկ է, ունի երկու շինարարական արձանագրություն՝ մուտքի տիմպանի վրա և արևմտահայաց ճակատին: Այդ արձանագրություններից պարզվում են հուշարձանի կառուցման ճշգրիտ ժամանակը, կառուցող մեկենասի և քարգործ վարպետի անունները:

Բազիլիկը կառուցել է Սարգիս քարգործ վարպետը: Ահա նրա թողած արձանագրությունը. «Կաման Այ ես Սարգիս Կարնոյ քաղաքացի սալեցի գեկեղեցիս և կանգնեցի զխաչերս ինձ և աշակերտի իմոյ Յովհաննեսի, յաղաթս»²⁶:

²⁵ «Արցախ», էջ 185:

²⁶ Ս. Բարխուդարյան, Աշխ., էջ 146:

Թեև արձանագրության մեջ թվականը չկա, բայց այլ արձանագրություններից հայտնի է, որ այդ եկեղեցին 1229 թ. շինություն է: «Կարծում ենք,—գրել է Ս. Բարխուդարյանը,—որ Սարգիս և իր աշակերտ Հովհաննեսի աշխատանքները այդ թվականից շատ շուտ լինել չէին կարող, մանավանդ որ կան նաև այլ հուշարձաններ, նույն վայրում, բոլորն էլ իրարից մոտիկ թվականներով շինված, համարվում է 13-րդ դարի կեսերի գործ»²⁷:

ՉԼԴԱՆԻ ՀՈՒԾԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Մարգային թանգարանի «Պատմական հուշարձաններ» ֆոնդում, ըստ գյուղերի, հաշվառման են վերցված գրեթե բոլոր բնական և պատմական հուշարձանները: Ահա թե ինչ հուշարձաններ են նշված Չրլդրան գյուղի դիմաց:

1. **Ամենափրկիչ վանք:** Այն գտնվում է Պողոսագոմեր, Կնդոտ և Չլրան գյուղերի արանքում:

Բոլորաձև, քարձր ու գեղեցիկ հուշարձանն ունի կաթողիկե, գավիթ ու բավականին ընդարձակ գերեզմանոց:

Վանքը հիմնադրվել է 1669 թվականին Հովհաննես Կրոնավորի կողմից:

2. **Նահատակ եկեղեցի,** սրբավայր: Գրտնրվում է Ախպերքան տեղամասում, մասամբ քայքայված է, շուրջը կան հին ու նոր գերեզմաններ:

3. **Կարմիր եկեղեցի:** Վերջին տարիներին զանախույզները (ուսկի որոնողները) քարուքանդ են արել նրա մի մասը:

4. **Հնձախութ** հին գյուղատեղի: Մինչև օրս մնում են կործանված շենքերի ավերակները: Այնտեղ բավականին տարածություն են բռնում կործանված գյուղի տաճեհներ, ալդիներ: Նույն վայրում է գտնվում Չլրանի լավագույն աղբյուրներից մեկը՝ «Չրոչրո»-ը:

5. **Չլրան** գյուղի հարավ-արևմտյան մասում է գտնվում Սառնատուն կոչվող քարայրը, որտեղ տարին բոլոր սառույցը չի հալչում: Քարայրից սկիզբ է առնում «Ղըրմա» սառնորակ աղբյուրը:

Գյուղի շրջակայքում, անտառի մեջ, թաղված են «Հացաուտ», «Էվեր հողեր», «Կենն պատ» հին գերեզմանոցները: Բոլոր այդ հնությունների փլատակներում, առանձին քարերի վրա, մնացել են արձանագրությունների պատառիկներ:

ՔՈԼԱՏԱԿԻ ՀՈՒԾԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

Խաչեն գավառի գյուղերից է Բոլատակը: Նրա հիմնադրման ժամանակը հայտնի չէ:

²⁷ Նույն տեղում:

Սակայն գյուղի տարածքում գտնվող տասնյակ եկեղեցիները, վանքերը, կամուրջները, բերդ-ամրոցները, աղբյուրները, ջրաղացները վերաբերում են 9—17-րդ դարերին:

Ծառ հետաքրքիր կառույց է գյուղից 10 կմ հեռավորության վրա գտնվող Անապատ պատմական հուշարձանը: Մի գեղեցիկ բլրի կատարին, պաշարված դարավոր անտառներով, Անապատը արտաքուստ բավականին գեղեցիկ, նրբակերտ քանդակներով ու տասնյակ արձանագրություններով մի հուշարձան է՝ կից այլ շինություններով:

Երևում են բաղնիքի կիսավեր պատերը, որոնցով անց են կացված տասնյակ կավե խողովակներ (թունգեր): Ամենից ուշագրավն այն է, որ Անապատի մեջ տեղադրված են խաչքարեր՝ ողկույզների պատկերներով, և սալաքարեր: Պարզորոշ երևում է, որ Անապատը 14-րդ դարից առաջ կառուցված շինություն է:

Անապատից քիչ ցած բավականին ընդարձակ տարածություն է բռնում գերեզմանոցը: Ինչպես գերեզմանաքարերը, այնպես էլ Անապատի շարվածքի քարերը խոշոր են:

Ս. ՀԱԿՈԲ ՎԱՆՔԸ համարվում է Քուլատակի ամենանշանավոր հուշարձանը: Այն գտնվում է գյուղից մոտ երկու կիլոմետր հյուսիս ընկած մի լեռնաբազուկի վրա: Պատմական գրականության մեջ հայտնի է նաև Մեծառանից վանք անունով: Ինչպես հայտնի է, Մեծառանքն Արցախի հին գավառներից մեկի անունն է: Հետագայում եռչվել է նաև Ներքին խաչեն:

Բուն վանքի հիմնադրման վերաբերյալ կոնկրետ տեղեկություններ չկան: Արձանագրություններից ամենահինը փորագրված է մի խաչքարի պատվանդանի վրա, որը հետագայում տեղադրվել է եկեղեցու պատի մեջ, որպես շինաքար, և վերաբերվում է 851 թվականին: Մյուս գրավոր տեղեկությունը գտնվում է Երևանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի մի հիշատակարանում: Այստեղ մագաղաթը խոսում է այն մասին, որ ս. Հակոբ վանքի կառուցողներն են եղել Հասան-Ջալալի ծնողները՝ Վախտանգն ու Խորիշահը:

Խորիշահն իր մի արձանագրությամբ պատմում է. «...վերստին շինեցի զեկեղեցին Մեծառանից ի փրկութիւն հոգւո իմոյ, ի քարեխաւս յիշեցէք»²⁸:

Խոսքը ս. Հակոբ վանքի մասին է, որը և Խոխանաքերոյի ճյուղի հոգևոր կենտրոններից է եղել: Սակայն այստեղ «վերստին շինեցի» արտահայտությունը պետք է հաս-

կանալ վերակառուցման, նորոգման իմաստով: Այժմ էլ դժվար չէ համոզվել դրանում: Նախկին շինությունների քարերը նորոգիչները հենց այնպես ցաք ու ցրիվ տեղադրել են պատերի մեջ, այնպես, որ գերեզմանաքարերը պատի մեջ են դնում, խաչքարերը՝ առաստաղին: Արձանագրություն պարունակող հղկված քարերը տեղադրված են անկյուններում: Մի խոսքով, շինությունները կարկատանի տպավորություն են թողնում: Ամենայն հավանականությամբ ս. Հակոբ վանքը, բացի 1212 թվականի վերակառուցումից, հետագայում, մոտավորապես 15—16-րդ դարերում, ենթարկվել է նորոգման: Այդ է հաստատում այստեղի մի անթվակիր փոքրիկ արձանագրություն:

Ս. Հակոբ վանքի համալիրներից առաջին եկեղեցին երկարավուն բազիլիկ ձևի շինություն է: Իր տեսքով նա շատ մոտ է Ղևոնդյանց անապատին: Տարբերությունն այն է, որ այս եկեղեցում թեմը սովորականից շատ բարձր է, և այստեղ կարելի է բարձրանալ միայն հարավային կողմի աստիճաններով:

Եկեղեցին ունի երկու մուտք՝ հարավային և արևմտյան մասերում: Արևմտյան պատի երկայնքով կառուցված է փոքր սրահը՝ դարձյալ անուշ քարով շարված: Սրահից եկեղեցի մտնող մուտքի երկու կողմերում դրված են խաչքարեր՝ 1223, 1225 թվագրություններով ու բարձրաքանդակներով:

Այս եկեղեցու արևմտյան պատին կից կառուցված է մեկ ուրիշ եկեղեցի: Թե՛ դիրքով և թե՛ ոճով իրար նման այս եկեղեցիների հարավային ճակատի ամբողջ երկարությամբ ձգվում է եռակամար մի բաց սրահ, որի միջին բացվածքն ավելի մեծ է: Այստեղ, ի տարբերություն մյուս հուշարձանների, սրահն ընդհանուր է երկու եկեղեցիների համար և իր բարձրությամբ հավասար նրանց բարձրությանը: Այնպես, որ գավիթ-սրահը դառնում է եկեղեցիների ծավալային հորինվածքի օրգանական մասը, իսկ գավթի եռակամար ճակատը՝ եկեղեցիների գլխավոր ճակատը: Այդ տեսակետից ս. Հակոբ վանքը ճարտարապետական ինքնատիպություն ունի:

Վանքն ունի շրջապարիսպ, որի կենտրոնում են գտնվում եկեղեցիները: Իսկ շուրջը տարածվում են միաբանների ալերակ խուցերը, տնտեսական շենքերը: Վանքի շինությունների վրա մնացած 41 արձանագրությունները խոսում են այն մասին, որ այն եղել է Արցախի նշանավոր ու կարևոր մշակութային կենտրոնը:

ԿԱԶԱՂԱԿԱՐԵՐԴ

Ծառ հեռուներից է երևում Կաչաղակաքերը: Արցախ աշխարհի ամենաբարձրա-

²⁸ «Արցախ», էջ 171: «Բանասեր», 1901, էջ 142:

դիր բերդերից մեկը: Կաշաղակաբերդը, բնական այդ աֆոնի ամրոցը, Մեծառանից վանքի հասակակիցն է: Այն ամրացվել և բոլորովին անմատչելի է դարձել Մեծառանից գավառի համարձակ ու անվախ կրտրիճների կողմից՝ արաբական արշավանքներից պաշտպանվելու նպատակով:

Այդ երկնահաս ամրոցը կոչվում է Կաշաղակաբերդ, որովհետև, ինչպես ավանդությունն է պատմում, սրաթոխչ կաշաղակները միայն կարող են բարձրանալ նրա սրածայր գագաթը:

Բավականին տարածություն է զբաղեցնում բերդը: Կան բազմաթիվ բնակարաններ, ծայրափոր անցքեր, քարեր գլորելու

նպատակով կառուցված «կրակակետեր»: Անտիկ բերդի պաշտպանները կենտրոնական մասում կառուցել են մի վիմափոր քառանկյունի ջրավազան: Պատերագմների ժամանակ այն լցնում էին ջրով:

Կաշաղակաբերդից հեռվում, կապույտ մշուշի մեջ, ուրվագծվում է հիսաքանչ մի այլ տեսարան՝ բարձրանիստ լեռների գրկում փռված Թարթառի հովիտը²⁹:

²⁹ Այս հովտի հուշարձանների մասին տես Շ. Մկրտչյան, Թարթառի հովտի պատմական հուշարձանները, «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1975, № 8, էջ 127—152:

